

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

موسویان، محمدرضیا، ۱۳۴۲ - .

اندیشه سیاسی فخرالمحققین/ سیدمحمدرضیا موسویان؛ تهیه: پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، پژوهشکده علوم و اندیشه سیاسی. - قم: مؤسسه بوستان کتاب (مرکز چاپ و نشر دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم)، ۱۳۸۸.

[۱۱۲] ص . - (مؤسسه بوستان کتاب؛ ۱۷۷۹. کتاب‌های پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی؛ ۲۸۱. کتاب‌های پژوهشکده علوم و اندیشه سیاسی؛ ۵۰) (سیاسی - اجتماعی؛ ۲۱۰. اندیشه سیاسی؛ ۸۸) ISBN 978-964-09-0251-6

فهرست‌نویسی براساس اطلاعات فیبا.

کتاب‌نامه: ص . [۹۷ - ۹۹]؛ همچنین به صورت زیرنویس.
نمایه.

چاپ سوم: ۱۳۹۹.

۱. فخرالمحققین، محمد بن حسن، ۶۸۲ - ۷۷۱ ق. - نظریه درباره سیاست و حکومت.
۲. اسلام و سیاست. ۳. اسلام و دولت. الف. دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم. پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، پژوهشکده علوم و اندیشه سیاسی. ب. دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم. مؤسسه بوستان کتاب. ج. عنوان.

۲۹۷ / ۹۹۸

۸ م ۳ / ۳ / ۵۵ BP

۱۳۹۹

کتاب‌های پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی / ۲۸۱

کتاب‌های پژوهشکده علوم و اندیشه سیاسی / ۵۰

■ موضوع: اندیشه سیاسی؛ ۸۸ (سیاسی - اجتماعی: ۲۱۰)

■ گروه مخاطب: تخصصی (طلاب و دانشجویان)

شماره انتشار کتاب (چاپ اول): ۱۷۷۹

مسلسل انتشار (چاپ اول و بازچاپ): ۷۴۴۸

بوستان کتاب

اندیشه سیاسی فخرالمحققین

سیدمحمد رضا موسویان
عضو هیئت علمی دانشگاه شهید چمران اهواز

تهیه: پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی
پژوهشکده علوم و اندیشه سیاسی

اندیشه سیاسی فخرالمحققین

- نویسنده: سیدمحمدرضا موسویان
- تهیه: پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی/پژوهشکده علوم و اندیشه سیاسی
- ناشر: مؤسسه بوستان کتاب
- لیتوگرافی، چاپ و صحافی: چاپخانه مؤسسه بوستان کتاب
- نوبت چاپ: سوم / ۱۳۹۹ ● شمارگان: ۱۰۰ ● بها: ۱۷۰۰۰ تومان

تمامی حقوق نشر مکتوب و الکترونیک اثر متعلق به مؤسسه بوستان کتاب است

printed in the Islamic Republic of Iran

❖ دفتر مرکزی: قم، خ شهیدا (صفائیه)، ص پ ۹۱۷ / ۳۷۱۸۵، تلفن: ۷-۳۷۷۴۲۱۵۵ تا ۳۷۷۴۲۱۵۴ نمابر: ۳۷۷۴۲۱۵۴ تلفن پخش: ۳۷۷۴۴۲۶

❖ فروشگاه مرکزی: قم، چهارراه شهیدا (عرضه ۱۲۰۰۰ عنوان کتاب با همکاری ۱۷۰ ناشر)

❖ فروشگاه شماره ۲: تهران، خیابان انقلاب، بین وصال و فلسطین، پلاک ۹۵۱، تلفن: ۶۶۹۶۹۸۷۸

❖ فروشگاه شماره ۳: مشهد، چهارراه خسروی، مجتمع یاس، جنب دفتر تبلیغات اسلامی شعبه خراسان رضوی، تلفن: ۳۲۲۳۳۶۷۲

❖ فروشگاه شماره ۴: اصفهان، چهار راه کرمانی، جنب دفتر تبلیغات اسلامی شعبه اصفهان، تلفن: ۳۲۲۲۰۳۷۰

❖ فروشگاه شماره ۵ (رنگین کمان، فروشگاه کودک و نوجوان): قم، چهارراه شهیدا، نیش خیابان ارم، تلفن: ۳۷۷۴۳۱۷۹

اطلاع از تازه های نشر از طریق پیام کوتاه (SMS)، با ارسال شماره همراه خود به ۱۰۰۰۲۱۵۵ و یا ارسال درخواست به:

پست الکترونیک مؤسسه: [E-mail:info@bustaneketab.com](mailto:info@bustaneketab.com)

جدیدترین آثار مؤسسه و آشنایی بیشتر با آن در وب سایت: www.bustaneketab.com

با قدردانی از همکاری که در تولید این اثر نقش داشته اند:

- اعضای شورای بررسی آثار ● دبیر شورای کتاب و سرویراستار: ابوالفضل طریقه دار ● ویراستار: ایوب زارعی ● نمایه ساز: فرج الله جهان دوست
- حروف نگاری: مجید اکبریان گرمجی ● اصلاحات حروف نگاری و صفحه آرا: حسین محمدی ● کنترل نمونه خوانی: محمدجواد مصطفوی
- بازخوانی نهایی متن: مهدی سهرابی ● کنترل فنی صفحه آرای: سیدرضا موسوی منش
- مدیر گروه هنری: مسعود نجابتی ● طراح جلد: محمود هدایی ● اداره آماده سازی: حمیدرضا تیموری
- اداره چاپخانه: مجید مهدوی و سایر همکاران لیتوگرافی، چاپ و صحافی ● مدیر تولید: عبدالهادی اشرفی.

رئیس مؤسسه
محمدباقر انصاری

فهرست

۹	سخن پژوهشگرده
۱۳	مقدمه
۱۵	فصل اول: زندگی و زمانه فخرالمحققین
۱۵	تولد و تحصیل
۱۶	موقعیت علمی
۱۷	فخرالمحققین از نگاه دیگران
۱۹	وفات وی
۲۰	اوضاع سیاسی - اجتماعی عصر فخرالمحققین
۲۰	شهر حله و مغولان
۲۱	تشیع و نفوذ علما در حکومت اولجایتو
۲۴	فخرالمحققین در مواجهه با اوضاع سیاسی - مذهبی معاصر خود
۲۹	فصل دوم: مبانی و کلیات
۲۹	عقل و انسان

۶۴	۱. علم.....	۲۰	حُسن و قُبْح عقلی.....
۶۶	۲. عدالت.....	۳۲	جایگاه سیاست.....
۶۷	قلمرو اختیارات رهبری.....	۳۲	مفهوم سیاست.....
۶۸	۱. تقنین یا افتاء.....	۳۳	جامعه‌گرایی انسان و ضرورت حفظ نظم به‌واسطه قانون.....
۶۹	۲. صدور حکم یا قضا.....	۳۵	موضوع سیاست.....
۷۰	۳. اجرای احکام انتظامی اسلام (اجرای حدود).....	۳۵	دین و سیاست.....
۷۲	۴. سایر مناصب و حوزه‌های اختیارات رهبری.....	۳۷	لطف و سیاست.....
۷۲	۴ - ۱. ولایت بر اخذ خمس و توزیع آن.....	۳۹	تفقه و اجتهاد.....
۷۲	۴ - ۲. ولایت بر اموال مَیت بدون وصی.....	۴۳	فصل سوم: نظام سیاسی.....
۷۳	۴ - ۳. ولایت بر اجبار افراد به انجام وظایفشان نسبت به دیگران.....	۴۳	ضرورت حکومت.....
۷۳	۴ - ۴. ولایت بر موقوفات عامه.....	۴۵	حکومت و شریعت.....
۷۵	فصل پنجم: سیاست داخلی و خارجی حکومت اسلامی.....	۴۸	انواع حکومت.....
۷۵	الف) سیاست داخلی.....	۴۸	۱. حکومت مشروع (الهی).....
۷۶	۱. اهداف سیاست داخلی.....	۵۱	۲. حکومت نامشروع (غیرالهی).....
۷۶	۱ - ۱. استقرار و تعمیم فرهنگ دینی.....	۵۲	عناصر دولت اسلامی.....
۷۷	۱ - ۲. اصلاح زندگی و معیشت مادی مردم.....	۵۴	چگونگی تعامل با حکومت جائز.....
۷۷	۱ - ۳. استقرار عدالت فردی و اجتماعی.....	۵۶	امور مالی و معاملات با سلطان جائز.....
۷۸	۱ - ۴. حفظ حقوق و منافع مردم.....	۵۷	روابط حکومتی و اداری در حکومت جائز.....
۷۹	۲. مسائل سیاست داخلی.....	۶۱	فصل چهارم: ارکان حکومت اسلامی.....
۷۹	۲ - ۱. دفاع از شهروندان.....	۶۲	رهبری.....
۸۰	۲ - ۲. مقابله با محتکران و رفع احتکار.....	۶۳	شرایط رهبری (ولایت فقیه).....

۸۱	۲ - ۳. مقابله با مخالفان نظام اسلامی.....
۸۲	۳. فرد و دولت.....
۸۳	۳ - ۱. حقوق و وظایف حاکمان.....
۸۴	۳ - ۲. حقوق و وظایف مردم.....
۸۴	۳ - ۲ - ۱. ارتباط مستقیم با حاکمان.....
۸۵	۳ - ۲ - ۲. امر به معروف و نهی از منکر.....
۸۷	۳ - ۲ - ۳. مشارکت در برخی امور اجتماعی.....
۸۸	(ب) سیاست خارجی.....
۸۸	۱. ممنوعیت ارتباط صمیمی و دوستی با کفار.....
۹۰	۲. تألیف قلوب.....
۹۱	۳. ممنوعیت سلطه کفار بر مسلمانان (نفی سیل).....
۹۲	۴. مقابله با کفار و دشمنان و دفاع از کشور اسلامی (جهاد).....
۹۳	خاتمه: نتیجه گیری
۹۷	کتابنامه
۱۰۱	نمایه
۱۰۳	آیات.....
۱۰۴	اعلام و موضوعات.....

سخن پژوهشگر

پیروزی انقلاب اسلامی و شکل‌گیری نظام جمهوری اسلامی نویدبخش حضور فعال دین در عرصه‌های سیاسی - اجتماعی بود. این ایده، در سطح ملی ترسیم‌کننده هویت دینی - ملی و حیات سیاسی - اجتماعی ایرانیان، و در سطح فراملی تبیین‌کننده ضرورت بازسازی تمدن اسلامی و اعاده هویت و عزت به مسلمانان در دوران معاصر بود. ترسیم هویت دینی - ملی و تلاش برای بازسازی تمدن اسلامی، پرسش‌ها و معضلاتی جدید را در دو سطح مذکور به وجود آورد که تاکنون منابع دینی و دین‌داران در عرصه علوم و مراکز علمی با آن به‌طور جدی مواجه نشده بودند. پاسخ‌گویی به این پرسش‌ها و معضلات، بی‌تردید نیازمند بازنگری در مبانی و بینش حاکم بر علوم رایج انسانی و اجتماعی در کنار بازگشتی روشمند و نقادانه به سنت فکری است. این بازنگری ضمن فراهم ساختن زمینه‌های لازم برای بهره‌گیری از توانمندی‌های سنت و دانش سنتی، امکان استفاده از ظرفیت‌ها و قابلیت‌های علوم جدید در دوران معاصر را به ارمغان می‌آورد، بنابراین وظایف مراکز علمی و پژوهشی در جمهوری اسلامی، بسی سنگین است. این مراکز از سویی، رسالت پاسخ‌گویی به پرسش‌ها و معضلات فکری را برعهده دارند و از سوی

دیگر، به فرهنگ‌سازی و تولید فکر و اندیشه به‌عنوان عناصر و لوازم اصلی احیای تمدن اسلامی باید اولویت دهند.

پژوهشکده علوم و اندیشه سیاسی نیز با تلاش در جهت پاسخ‌گویی به پرسش‌ها و معضلات فکری مربوط به حوزه پژوهشی خود و فراهم ساختن زمینه‌های لازم برای بازتولید فرهنگ سیاسی - دینی و ارائه دانش سیاسی مبتنی بر منابع اسلامی، هویت‌شناسی و هویت‌سازی در زمینه‌های فلسفه سیاسی، فقه سیاسی و علوم سیاسی را به‌عنوان مهم‌ترین اهداف خود دنبال می‌کند. این پژوهشکده با فراهم کردن زمینه‌های رشد نیروی انسانی در عرصه پژوهش‌های سیاسی با رویکردهای فلسفی، فقهی و علمی تلاش می‌کند در جهت عزم و اراده ملی برای تجدید حیات تمدن اسلامی گام بردارد.

اثر حاضر، محصول تلاش فکری پژوهش‌گر فرهیخته حجة الاسلام والمسلمین سید محمدرضا موسویان، با هدف ایجاد فضایی مناسب برای ارائه تصویری شفاف‌تر از میراث اندیشه سیاسی فقهای شیعه و الگویی برای پژوهشگران این عرصه است تا در ذیل آن بتوانند به بازخوانی و بازسازی اندیشه و تفکر سیاسی سایر اندیشمندان فقه و کلام شیعی بپردازند.

بی‌تردید، اجرای این پژوهش و غنای علمی آن مدیون تلاش‌های ارزنده مدیر محترم گروه فقه سیاسی حجة الاسلام والمسلمین دکتر منصور میراحمدی، ارزیابان محترم آقایان دکتر سیدعلی میرموسوی، روح‌الله شریعتی، حجة الاسلام سید نادر علوی و حجة الاسلام ابوالفضل سلطان‌محمدی و متصدیان اجرایی پژوهشکده به‌ویژه مدیر محترم امور پژوهشی آقای رجبعلی اسفندیار می‌باشد که جای دارد از زحمات و تلاش‌های آنان قدردانی به‌عمل آید.

هم‌چنین از ریاست محترم پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی جناب

حجة الاسلام والمسلمین آقای احمد مبلغی و قائم مقام محترم پژوهشگاه جناب حجة الاسلام والمسلمین آقای محمدحسن نجفی تشکر می‌کنم که بدون حمایت‌ها و مساعدت‌های بی‌دریغ و مؤثرشان پژوهش حاضر به سرانجام نمی‌رسید.

پژوهشکده علوم و اندیشه سیاسی در راستای ترویج و گسترش علم و دانش، آثار خود را در اختیار جامعه علمی قرار داده، پیشاپیش از انتقادات و پیشنهادها علمی همه استادان، صاحب‌نظران و پژوهشگران محترم استقبال می‌کند. امید است این فعالیت‌ها موجبات رشد و پویایی فرهنگ سیاسی - دینی و زمینه‌های گسترش اندیشه سیاسی اسلام را فراهم سازد.

دکتر نجف لک‌زایی

مدیر پژوهشکده علوم و اندیشه سیاسی

مقدمه

فضای فرهنگی - سیاسی اواخر عصر مغول، به‌ویژه از دورهٔ غازان خان که به اسلام گرایید و اولجایتو که مذهب شیعه را اختیار کرد و به سلطان محمد خدابنده تغییر نام داد، انگیزه‌ای به منظور بررسی و مطالعه نوع تفکر علمای این دوره ایجاد می‌کند. ورود و نفوذ علامه حلی و فرزندش، فخرالمحققین به دربار مغول که در عصر اولجایتو رخ داده نگاه پژوهش‌گران را به خود جلب کرده، پی‌گیری اندیشه سیاسی آنان را قابل توجه می‌سازد.

ابوطالب محمد بن جمال‌الدین حسن بن یوسف بن مطهر حلی معروف به فخرالمحققین فرزند علامه حلی و استاد شهید اول از فقهای بزرگ شیعه در دوران اولجایتو می‌باشد. در این مقال، اندیشه سیاسی فخرالمحققین مورد پژوهش قرار می‌گیرد تا منظومه فکری - سیاسی وی از حالت آرای پراکنده و متشتت کلام و فقه سیاسی خارج گردیده، با چارچوب و فصل‌بندی‌های منطقی تدوین یابد و با قرار گرفتن در مجموعه اندیشه سیاسی فقهای شیعه، تصور فقدان اندیشه سیاسی فقهای شیعه تا حدودی کم‌رنگ گردیده، زمینه پاسخ‌گویی به آن را فراهم سازد. بنابراین، سؤال اساسی در این پژوهش، چیستی اندیشه سیاسی فخرالمحققین است که با تکیه بر شکل‌گیری زندگی سیاسی -

اجتماعی وی و تحولات آن و مبانی تفکر سیاسی اندیشمند، آرای وی تدوین می‌شود.

این پژوهش با اتکای بر دو مورد پیشین، به نظام سیاسی و عناصر آن و ارکان حکومت اسلامی و مطلوب از دیدگاه فخرالمحققین پرداخته، پس از تبیین آن، اصول و مسائل سیاست داخلی و خارجی حکومت مطلوب را مورد توجه قرار می‌دهد. همه این‌ها با این پیش‌فرض انجام می‌پذیرد که حضور فخرالمحققین در دربار ایلخانان مغول و نفوذ بر سلطان، گویای این است که وی واجد اندیشه سیاسی بوده و در ورای این عمل سیاسی، منظومه فکری - سیاسی نهفته می‌باشد. هم‌چنین فقهای شیعه عموماً رابطه تنگاتنگی با مردم و شیعیان متدین و معضلات سیاسی - اجتماعی آنان داشته و به‌منظور حل این معضلات، تلاش عملی و فکری انجام می‌داده‌اند. بنابراین، فخرالمحققین با تکیه بر مبانی فقهی و کلامی خویش به دنبال راهکارهایی برای مباحث سیاسی - اجتماعی شیعیان بوده است. البته همان‌طور که نگارنده بررسی نموده، تاکنون درباره اندیشه سیاسی فرزند علامه کاری انجام نشده و آثار موجود تنها زندگی علمی و یا برخوردهای مقطعی و تاریخی وی در دربار محمد خدابنده را بیان می‌کند، بنابراین این پژوهش از بداعت و تازگی بهره‌مند است.

فصل اول

زندگی و زمانه فخرالمحققین

تولد و تحصیل

ابوطالب محمد بن جمال‌الدین حسن بن یوسف بن مطهر حلّی معروف به فخرالمحققین از فقها و دانش‌مندان اسلامی قرن هفتم هجری، در شب بیستم جمادی‌الاول سال ۶۸۲ هجری در شهر حلّه چشم به جهان گشود. وی فرزند حسن بن یوسف علی بن مطهر حلّی معروف به علامه حلّی است که ریاست و مرجعیت شیعه در قرن هفتم هجری به وی منتهی شده بود. فخرالمحققین لقب‌های دیگری با نام فخرالدین یا فخرالاسلام نیز دارد و همانند پدرش از مجتهدان طراز اول شیعه محسوب می‌شود.^۱

وی در خانواده‌ای دانش‌پرور و متدین رشد و نمو یافت. خاندان حلّی سرمایه‌های گران‌قدری را به عالم اسلام و تشیع تقدیم نمود و فخرالمحققین که سرآمد آنها محسوب می‌شود، در همان سنین کودکی و نوجوانی به تحصیل علوم مقدماتی و معقول و منقول عصر خویش پرداخته، همه آنها را نزد پدر

۱. عبدالرحیم عقیقی بخشایشی، فقهای نامدار شیعه، ص ۱۵۰ و علی دوانی، مفاخر اسلام، ج ۴، ص ۳۰۵.